

להשקיף על נצרת: אתנוגרפיה של הרחקה בגליל

Dan Rabinowitz, 1997. *Overlooking Nazareth, the Ethnography of Exclusion in Galilee*. New York and Melbourne: Cambridge University Press.

ספרו האתנוגרפי של דני רבינוביץ, אנתרופולוג מן האוניברסיטה העברית בירושלים, עוסק בנצרת עילית, יישוב יהודי הממוקם על אדמות ערביות שהופקעו, הניבט אל נצרת – העיר הפלסטינית הגדולה בישראל. בעת המחקר גרו בנצרת עילית כ-25,000 יהודים וכ-3,500 פלסטינים, ובפרק הסיכום שלו אומר רבינוביץ: "ספר זה קובע שפלסטינים וישראלים יכולים לחיות בשכונות שלוות יחסית אפילו במקום כמו נצרת עילית". אך הוא גם מצביע על כך, שאין זה אלא חלק קטן מן התמונה. אין מקום בנצרת עילית לקהילה (קולקטיב) פלסטינית, ואין סיכוי רב שיימצא לה מקום באתר אחר בישראל, כל עוד הישראלים חשים את עצמם כאזרחיה וסוכניה של "מדינה יהודית" (רבינוביץ 1997, 184–199).

כדי להגיע למסקנה זו, צועד רבינוביץ בדרך מעקשים הזרועה אתגרים אישיים ואינטלקטואליים למיניהם. בתגובה להצעות מצד בני שיחו הפלסטינים להצטרף אליהם במאמץ ערבי-יהודי להיאבק באפליה המקומית ואפילו לרוץ כמועמד ברשימה מפלגתית ערבית-יהודית משותפת, נאלץ רבינוביץ לחשוף את עצמו ולהסביר את עמדתו כיהודי-ישראלי וכחבר הרוב השליט. מצד אחד הוא מחויב לערכים ליברליים ואוהד את מצוקת הפלסטינים, ומצד שני שואף לשמור על ריחוק ממושאי מחקרו, כדי לשמור על יושרו המקצועי ולהיזוטר באמת ובתמים צופה משתתף, למרות שכפי שהוא מצוין, המונח "צופה משתתף" הינו תרתי דסתרי. משימתו האינטלקטואלית מתמקדת בהתייחסות לכמה מישורים בוויכוח על מקום ה"תרבות" באנתרופולוגיה בת-זמננו, על חשיבות אתרי ההתנגדות והסיפוח היומיומיים להבנת שאלות לאומיות מקיפות יותר, הפסיחה על הסעיפים של הדמוקרטיה הליברלית בישראל, והסיכויים להפיכת ההגמוניה הציונית מבית מדרשן של ההשכלה והמדרוניות לכוון המשקפת מציאות פוסטמודרנית, פוסט-ציונית.

כפי שאירע בפלסטין/ישראל במהלך מאה השנים האחרונות, סלע המחלוקת בעימות בין ישראלים לפלסטינים בנצרת עילית הוא האדמה, כאשר הפלסטינים חשים מנושלים בהתמדה מאדמות אבותיהם, בעוד שהיהודים מונעים מכוח אידיאולוגיה ציונית שמטרתה גאולת הקרקע. בנצרת עילית, לדברי רבינוביץ: "תחום הנדל"ן מתגלה כזירה העיקרית שבו באים יחסי הישראלים והפלסטינים לידי ביטוי" (שם, 52). שאיפתם של פלסטינים להעתיק את מגוריהם מנצרת לנצרת עילית נעוצה בנתוני צפיפות האוכלוסין, המראים כי שטחה בן 3,750 האקרים של נצרת עילית גדול מעט יותר משטחה בן 3,000 האקרים של נצרת הערבית, בעת שאוכלוסייתה של האחרונה מונה יותר מכפליים מזו של הראשונה.

המחקר משרטט, מבעד לעיניהם של ישראלים ופלסטינים, את חוויות היומיום של החיים – במה שאינו אלא שתי קהילות מופרדות מבחינה חברתית. רבינוביץ ממקד את מחקרו בשלושה פלסטינים מנצרת עילית: רופא, מנהל בנק ומאמן ספורט. כל אחד מהם מגלם בדרכו היפוך תפקידים. במקום להיות "מאולפים", כחברי ציבוריות בזויה בישראל, מצליחים פלסטינים אלה, כיחידים, לגייס את

משאביהם המקצועיים ולזכות ברגשי כבוד והערצה מצד יהודים הנוקקים לשירותיהם או באים עמם במגע.

המטאפורות שבהן השתמשו הישראלים שחקר רבינוביץ כדי לתאר את הציבוריות הפלסטינית צירפו יחד שתי מערכות דימויים: האחת שאולה מאוצר המלים של הציבורות המיישבת, השנייה מושפעת במידה רבה מן התפיסות האוריינטליסטיות של הפלסטינים כעם נחשל. כך, במונחי המערכת השנייה, ובמלותיהם של המרואיינים היהודים, הפלסטינים "אינם עם. הם מחלה", שהנה "סרטן בגוף האומה". לעומת דימוי זה הלקוח מתחום הפתולוגיה, נוכחותם של פלסטינים בנצרת עילית, בעצם בישראל כולה, מתוארת בעזרת מטאפורות צבאיות. אותם "הם" סתמיים (הפלסטינים) חותרים "לחדור", "לכתר", "לחנוק", "להשתלט" ו"לכבוש" – חברה יהודית ישראלית בריאה ושלווה לכאורה (שם, 59-60). אין זה צירוף מקרים שמטאפורות אלה מתייחסות לפלסטינים כאל ציבוריות המציבה איום על יהודי ישראל. אולם, כאשר מדובר בזכויות ובזכויות, המטאפורות שבשימוש מעוגנות היטב בשיח הליברלי הפרטני. כאן הסתירה שרבינוביץ מבקש להדגיש. במישור אחד נתפסים הפלסטינים כציבוריות עוינת, שלפיכך זכויותיה נשללות והיא מספקת שעיר לעזאזל לבעיות כללי-ישראליות. באותה רוח, כאשר מדובר בהשתתפות פעילה ומשמעותית בחיי המדינה בישראל, כאשר קביעת טובת הכלל עומדת להכרעה, נדחקים הפלסטינים לשוליים ונשללות מהם זכויות קולקטיביות. כלשהן לעיצוב עתידם כמיעוט נדכא. במלותיו של רבינוביץ: "הפלסטינים כפרטים נכללים במסגרת הפלורליזם הליברלי הישראלי. הפלסטינים כקהילה הינם אלה שהחברה הישראלית העניקה לגיטימציה יעילה לדחיקתם לשוליים, לאפלייתם ולהגזעתם (racialization)" (שם, 70).

רבינוביץ מציין, שבתגובה למהלכי התיישבות פלסטיניים בנצרת עילית, השפה הצבאית שבה השתמשו היהודים הישראלים "נוכסה מאוצר המלים של הציבורות" ו"יוצרת בבואה פלסטינית המשקפת את החלוץ המתיישב הציבורי" (שם, 59). סימטריה זו, כפי שתופסים אותה רבינוביץ ונחקריו הישראלים, הנוטים לראות את הפלסטינים כפי שאלה רואים אותם, אינה נקייה מטעות. תהום פעורה בין השניים. קשה לראות מיעוט כמאיים, אם אין ביכולתו לבצע פעולות מפלות כנגד הרוב, כל עוד המיעוט חסר את הכוח לתרגם מטאפורות אלה למעשים, אשר במקרה הנידון שמורים בלעדית לרוב היהודי הישראלי.

רבינוביץ טוען, שהגיע הזמן שהאנתרופולוגים יבחנו תרבות לא רק כתופעה סטטית, מעכבת וכאוצר של מסורת ומנהג, אלא כתופעה חיה וגמישה שניתן לעשות בה שימוש כדי להפיח באנשים כוח להתנגד לנסיבות דכאניות. למשל טקס הכנסת האורחים בתרבות הפלסטינית, אשר לדעת המחבר משקף התעסקות בענייני כבוד. במקום להיות "נתינים משוללי כוח" במגבלות הנורמות של הכנסת האורחים, "החלת הכנסת האורחים על הישראלים מתגלה כסיכוי היחיד של הפלסטינים להתנגד, כהזדמנות להשיב על כנו את סדר הדברים הטבעי, שבו היליד משמש כמארח לבא-מקורב" (שם, 115). המפגשים שמתאר רבינוביץ הנם מפגשים יומיומיים, כגון להתארח בבית פלסטיני, לנסוע באוטובוס או לבקר במרפאה. הישראלים, באמצעות חברת האוטובוסים של "אגד", מחזיקים במונופול כללי-ארצי על שירותי האוטובוסים, עם יוצאים מהכלל מעטים. אחד היוצאים מהכלל הוא חברה קטנה שמפעילים פלסטינים מנצרת המציעה שירותים המקיפים את הכפרים סביב נצרת, כולל נצרת עילית. התנסותו של המחבר מגלה כיצד פלסטינים משתמשים ב"מרחב" שב"אוטובוס הערבי" כדי לתבוע את ה"טריטוריה" שלהם ולזכות בשליטה, דבר שאינם מסוגלים לעשות בהקשר הסוציו-פוליטי הרחב יותר, כולל בקהילה שבה הם חיים.

הנה כך מתאר רבינוביץ את הסיטואציה: "יש אולי משום ביטוי אליגורי למצוקת הפלסטינים בישראל בכך שהמרחב הציבורי היחיד בנצרת עילית שבו חשים הפלסטינים חופשיים להכריז על נוכחותם ללא-עכבות באמצעות הכנסת אורחים – מרחב האוטובוס – הינו ארעי. לא זו בלבד שאוטובוסים מקומיים נמצאים בתנועה מתמדת, אלא שהם גם יוצרים מרחב שבו המגע הוא בהכרח קצר מועד. חברי הפלסטינים יכלו לכפות את הכנסת האורחים שלהם גם משום שמשכו הקצר של המפגש לא אפשר לצדדים להתמודד עם משמעותה המלאה של העוצמה הפלסטינית במרחב ציבורי משותף עם הישראלים. התנגדותם לעליונות ישראלית הנה ארעית, זמנית, נטולת-ממש" (שם, 116).

שהרי צורת התנגדות זו הנה חרבי-פיות. היא מאפשרת להתעמת עם הלחץ החיצוני, אך גם מבטיחה שצורות התנגדות אלה תישארנה במידה רבה מקומיות ובטוחות הארוך ישכפלו צורות שליטה המאפיינות

את הסביבה הרחבה יותר. לזכותו של רבינוביץ ייאמר שהוא מודע לגמרי למגרעת זו, ועובדה זו מבדילה אותו מאלה המוצאים ביחסי שליטה התנגדות על כל צעד ושעל.

כאן עולה בזיכרוני שורה מתוך הקול הקורא ההודי לאהבה ולאירוטיקה, הקמא-סוטרא, המטיף שאפילו בחברות-קסטות ישנם רגעים חולפים שבהם "העבד הוא אדון בתחפושת". אך זה הוא גם המקרה שבו מיד כאשר כלים תענוגות הגוף והתפרצות האדרנלין שוככת, חוזרת המציאות ומשתלטת, והעבד נותר עבד.

וכך הדבר עם הפלסטינים בישראל. מיד לאחר שהכל נאמר ונעשה, ופעולות ההתנגדות-לכאורה הוצאו לפועל במשרדו של הרופא, במגרש הכדורסל ובאוטובוס, מיד אחר כך יתברר לפלסטינים שפעולות סמליות אלה אינן מובילות לשחרור. ישנו סיכוי גדול יותר להתרחשותו של שינוי כאשר הפלסטינים יבינו, כפי שמראה רבינוביץ, שדרך פעולות התנגדות-לכאורה הם נוטלים חלק בלא-יודעין בשעתוק תנאי הדיכוי שלהם עצמם. "אם לומר דברים לאשורם", הוא אומר, "אני רואה בהתנגדות כלי פרדוקסלי לסיפוח" (שם, 180). מציאותי יותר להסיק שהודות ליד הנעלמה של כיכר-השוק ותחושת ההחלטיות, פעולת ההתנגדות הבולטת והמתמידה ביותר, כפי שרואים זאת הפלסטינים עצמם, הנה להעתיק את מגוריהם בפועל לנצרת עילית ובכך לשוב ולתבוע את אדמתם, אם כי בדרך ובנסיבות שלא לפי בחירתם.

אם לא יחול שינוי מבני בחברה הישראלית כך שהיא תשיל מעצמה את כתונת-המשוגעים המגולמת בהגמוניה הציונית, היא תמשיך לשפוך את חמתה על גופם ועל נפשם של האזרחים הפלסטינים בישראל, שלא לדבר על אדמת אבותיהם. רעיון הפוסט-ציונות, שבה רואה רבינוביץ שביב תקווה כאמצעי להעלאת צורה חדשה של ציונות שלאחר-ההשכלה, ציונות שפורקה לגורמיה (post-enlightment deconstructed Zionism), הנו מרחיק לכת. המפעל הציוני נמשך ללא-הפוגה וסביר מאוד שנהיה עדים לדור חדש של אנתרופולוגים וסוציולוגים ישראלים שמחקריהם האנתוגרפיים בעתיד הלא-רחוק יגלו אתרים רעננים של "התנגדות" מצד פלסטינים, רק שהפעם יימצאו אלה בשטחים הכבושים וייתייחסו לפלסטינים מן הישות הפלסטינית המבכירה. גם שם ינסו פלסטינים לפתור את בעיות הדיור והמחסור בקרקע תוך ניצול שוק הנדל"ן כדי להפוך לתושבים זרים ומבודדים של יישובים יהודיים שזה עתה נוסדו, שכמו נצרת עילית בנייים גם כן על אדמת אבות פלסטינית שהופקעה.

זהו מחקר מעניין ומלא תובנה. הוא משתייך למסורת הרחבה יותר של האנתוגרפיה ומחקר המוכפפים (subaltern research), ידע מלמטה, בדומה לעבודתו של ויליס (Willis 1977). ויליס מתאר את תרבות מעמד הפועלים בבית ספר בריטי, שבו יצרו נערים מנוכרים תרבות משלהם כצורת התנגדות לשיטה חינוכית שבה שולטים ערכי המעמד הבינוני של המורים. אך בתהליך זה הם הגבירו את רמת ניכורם מהשיטה, נשרו מבית הספר ותרמו לשעתוק המבנה המעמדי שלהם. או מחקרו הקלאסי של מרסל מאוס (Mauss 1990), שבו מראה המחבר כיצד הענקת מתנות, שעליה מבוססת הכנסת האורחים, תורמת לליכודה המוסרי של החברה. אך מה קורה כאשר הענקת מתנות אינה הדדית והיא מתבצעת בין סוכניות שמעמדן החברתי שונה, כמו בין פלסטינים וישראלים? ממחקרו של רבינוביץ ניתן להסיק שבני המעמד הנמוך משתמשים בהתנהגות של חליפין כדרך התמודדות וכדי לבטא את מעמדם בסביבה שמכל בחינה אחרת היא עוינת. מכיוון שהכנסת אורחים זו אינה מבוססת על הדדיות, אין זה סביר שתתרום ליצירת סדר מוסרי מלבד במובנו של דירקהיים. השאלה התיאורטית הנותרת ללא תשובה במחקרו של רבינוביץ היא כיצד ליצור קשר בין השתלשלות האירועים המיקרוסקופית והמקרוסקופית. הקורא היה רוצה לדעת, למשל, באיזו נקודה תתורגמה פעולות התנגדות אינדיווידואליות לרמה הלאומית או הקהילתית, וכך תסמנה מפנה במעמדם השולי של הפלסטינים בישראל? או האם פעולות אלה מועדות לספח את סוכניהן, כפי שמאמין רבינוביץ?

אין בכך כדי להמעיט מתרומת מפעלו של רבינוביץ. במובן מסוים אין זה הוגן להציג שאלות אלה לאנתרופולוג. תיאורו האנתוגרפי עונה על ארבעת הקריטריונים של קליפורד גירץ, כפי שנסחחו בחיבורו (גירץ [1973] 1990, 31): "התיאור האנתוגרפי מצטיין בשלושה מאפיינים: הוא פרשני; נושא הפרשנות שלו הוא זרם השיח החברתי; הפרשנות הכרוכה בו מכוונת להציל את האמור' של השיח החברתי מן ההתארעויות החולפות ומתכלות שלו ולחקוק אותו באופן שאפשר יהיה לחזור ולעיין בו". גירץ מוסיף שהאנתוגרפיה הנה גם "מיקרוסקופית". "העולם מלא עמקויות די והותר בלאו הכי" (שם), הוא מכריז,

שמעסיקות סוציולוגים, כלכלנים ומומחים למדע המדינה. משימתו של האנתרופולוג הנה לתאר "ייחודיות מורכבת" (complex specificity) מוגבלת באופיה. כך עשה רבינוביץ. בעוד שעקב נושא, קרוב לוודאי שהספר יהווה מקור משיכה למדעני חברה מערביים ולמגזר מצומצם של עמיתים ישראלים ליברלים, הרי בציבור הרחב בישראל יתקבל המחקר (בהנחה שיתורגם לעברית), כמטח יריות נוסף בוויכוח המתנהל על הציונות ומבקריה, ויידחה בזלזול כגילוי דעת נוסף של אקדמאי יפה נפש.

המחלקה לסוציולוגיה, האוניברסיטה של קווינס, אונטריו, קנדה*

ביבליוגרפיה

גירץ, קליפורד, [1973] 1990. פרשנות של תרבויות, עברית יואש מיזלר, כתר, ירושלים.
Mauss, Marcel, 1990. *The Gift*. New York and London: W.W. Norton.
Willis, Paul, 1977. *Learning to Labor*. Farnborough: Saxon Press.

* אליא זוריק זכה בפרס פלטינה לשנת 1997 בסוציולוגיה מטעם משרד התרבות הפלסטיני.